

GRANITPUSSLET
GRANITENS HISTORIA I BOHUSLÄN

MOTIVEN BERÄTTAR

MOTIVEN BERÄTTAR

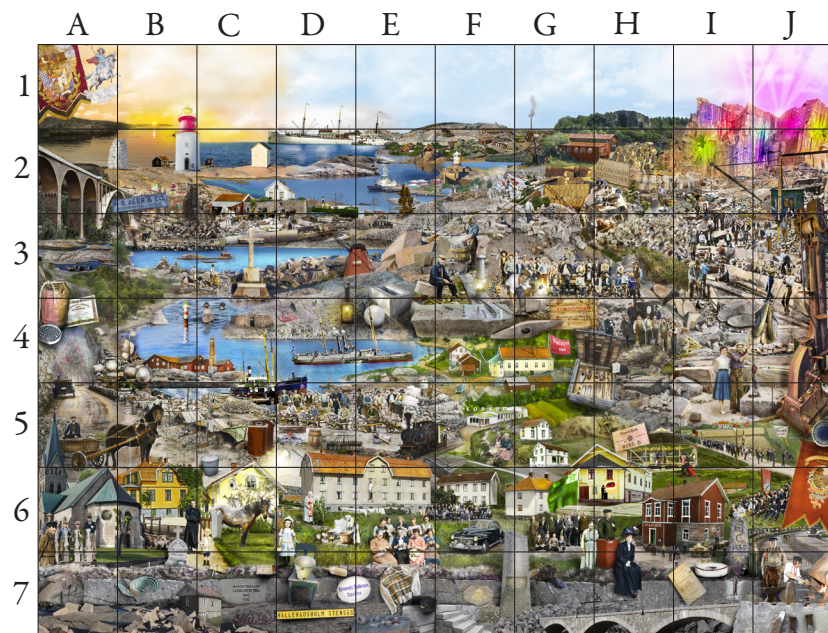
Pusslet - Granitkusten - är en fantasivärld som speglar granitens historia i Bohuslän. Bilden är skapad av konstnären *Ulrika Malm* utifrån historiska bilder som föreningen Granitkustens medlemmar plockat fram ur sina arkiv. Bilden består av hundratals motiv och detaljer som alla berättar sin historia.

På följande sidor presenteras motiven av *Karin Askberger*, författare med industrihistoria och kulturarv som huvudområden. Presentationerna bygger främst på intervjuer, arkivforskning och information som lämnats av Granitkustens medlemsföreningar.

Tack till Kulturlandskapet och alla som hjälpsamt bidragit till att göra berättelserna så sanningsenliga som möjligt.

Bohuslän februari 2026 *Karin Askberger*

På pusselkartongens baksida och här nedan hittar du pusslets bild indelad i ett rutnät. Motiven i varje ruta presenteras av Karin. Texterna är fristående och kan läsas i den ordning som önskas. På sida 15 finns en karta över Granitkusten som underlättar den geografiska orienteringen.

© Granitkusten 2026 | www.granitkusten.com

A1-A7

A1

Transportarbetarförbundets fana, Malmö, söder om Kungshamn. Föreningen anslöt stenarbetare med arbetsuppgifter kopplade till lastning och transport. På Malmö var det långvariga konfrontationer mellan stenhuggare, stenarbetare och polis när strejkbrytare, främst från Göteborg, kallades in för lastning.

Gudinnan Verdandi till häst målad på standaret till Logen Krokstrands Vål No 58. Nykterhetslogen Verdandi var en socialistisk avknoppning från IOGT. Verdandi är i den nordiska mytologin en av nornorna, ödesgudinnorna. Hon representerar nuet och avgör vad som komma skall. Krokstrand ligger öster om Strömstad.

A2

Svinesundsbron mellan Sverige och Norge började byggas 1939 som ett nödhjälpsarbete för framför allt bohuslänska arbetslösa stenhuggare. Granitens färgskifningar visar att stenen har tagits från ett tjugotal olika berg i norra och mellersta Bohuslän. Fasadsten högs, enligt arkiven, bland annat i Skjuleröd, Dynekilen, Hällestrand, Lommelund, Näsinge, Dammen alt. Lia, Krokstrand, Blomsholm, Säm, Tegelstrand, Heestrand, Tossene, Bovallstrand, Hunnebostrand och Hovenäset. Vålsten högs i Hälle, Dammen eller Lia, Krokstrand, Tossene och Hunnebostrand. Bron invigdes 1946.

A3

Bohuslänska hällar. Slipade av inlandsisen. I vattnet ligger kantig skrotsten. Detta är resterna av ett småbrott längst ute i kustbandet. Här har en stenhuggare brutit ett block, bearbetat det på plats och huggit fram produkten - ofta gatsten. En mycket väderutsatt arbetsplats!

A4

Bergkrut. Tillverkat av Nitroglycerin Aktiebolaget. I stenindustrin används så kallat svartkrut som inte sliter sönder stenens ytor så som dynamit gör. För borrade hål användes "runt polerat" krut som på bilden. En annan sort, minkrutet, liknar flingor och användes för att tränga in i smala springor.

Diplom C A Kullgrens Enka från Världsutställningen i Philadelphia år 1876. Företaget hade med sig ett hugget och polerat granitfundament till staty eller gravsten som blev belönat med guldmedalj för utsökt hantverk.

En nyare ristning på en häll i Sannäs samhälle, Tanums kommun. Den illustrerar stenhuggarnas löneökning efter en lönestrejk 1904. Här syns bolagsägaren Nedrum släppa ifrån sig ett mynt - 5 öre - som

var den löneökning som strejken mynnade ut i.

Urnor huggna av granit, levererade till Centralposthuset i Göteborg som stod klart 1925. Urnorna kan ännu ses på det ombyggda Hotel Post. Åtta urnor tillverkades ur råblock som togs från holmarna utanför Hunnebostrand.

A5

Landsväg längs Dynekilen i Hogdal, Strömstads kommun. Det var i början av 1920-talet, när konjunkturen för stenindustrin var dålig, som staten gick in med bidrag till vägbyggen. Bilar blev allt vanligare och nu drogs en ny vägsträckning mellan Dyne och Stora Hogdal. Vi ser en smal grusväg med stengardister som räcke, tidstypiskt för de första bilvägarna.

Stenkörare med häst, Krokstrand, öster om Strömstad. Observera kättingen. *Se A 7.*

A6

Grebbeastads kyrka. Uppförd 1892 efter ritningar av Adrian C Peterson i nygotisk stil. Fasaden är murad i röd granit, säkert bruten i området, även om konkreta uppgifter saknas om detta. Om de övriga kyrkorna i granit - i Fjällbacka, Lysekil, Brastad och Svenneby - finns uppgifter att stenen togs och bröts i direkt anslutning av stenhuggare på plats. Bohusläns granitkyrkor från den tiden är tydligt kopplade till stenindustrins inverkan i landskapet.

Granitdöckor. Stenhuggare visar upp döckor, byggnadselement till räcken. Dessa ska till Stockholm och ersätta tidigare döckor av kalksten på Riksdagshusets tak vilka börjat erodera. Döckorna tillverkades på flera ställen i stendistriktet och beställdes av staten 1937. Det kunde ta en till två veckor att tillverka en docka. Betalningen var 256 kronor per styck, fritt levererad inklusive emballage till Riksdagshuset.

A7

Bromsklots på hjulet till en stenvagn. Hästarna som drog stenlassen hade det svårt i nedförsbackarna. Ett sätt att förstärka bromsningen ytterligare var att låsa hjulen med kätting. Då gled ekipaget på stillastående hjul. En annan bromsmetod var att koppla ett tungt stenblock efter vagnen. Det hände dock att hästen fick ta emot tyngden av lasset på bakbenen. Många stenkörare led med sina hästar.

B 1-7

B1

Hällö fyr, utanför Kungshamn, togs i bruk 1842. Från början byggdes ett 15 meter högt fyrtorn av massiv granit som ingen orkan kunde rubba. Ljuset syntes dock inte bra. 1868 höjdes byggnaden med ett fem meter högt plåttorn med fyrbalkong och ny lanternin.

B2

Hällö, utanför Kungshamn. Ön består av – för ovanlighetens skull – obruten granit. Här ute bodde fyrmästare, fyrvaktare och fyrbiträden med familjer fram till automatiseringen 1969.

Kummel. Kallmurat koniskt sjömärke av granit, så kallat kummel. Vanliga längs de bohuslänska farlederna.

Målningar på berget i Rixö, sydväst om Brastad. Medan båtarna låg och lastade målade besättningarna båtens namn på bergväggen som blev en slags Gästbok. På denna håll, som inte finns kvar i dag, stod bland annat: Sonja Skärhamn. M S Hannover. Duvan A 4-11 1934. Martha 1932. Rival Kiel. På bergväggar intill flera hamnar i Bohuslän finns liknande målningar och ristningar.

N. S. Beer & Co är ett granitbolag med säte i norska Fredrikstad som redan på 1880-talet etablerade sig på platser i Bohuslän där graniten var god och där det fanns lämpliga hamnar för utskippning av stenen. Ännu finns skylten kvar på hamnplanen i Krokstrand vid Idefjorden öster om Strömstad.

B3

Promenad i Rixöbrottet, sydväst om Brastad. Söndagsnöje var att promenera till brottet för att se på pappas produktion under veckan som gått. Kanske har något nytt båtnamn målats på bergväggen?

Torn av staplad sten. Ofta byggda som minnesmärken: "Jag var här".

B4

Kåvra fyr, vid inloppet till Brofjorden och farleden in till oljeraffinaderiet Preemraff. Förr seglade i huvudsak lastfartyg in här för att hämta sten vid utskippningshamnar i Hjalmedal, Vinbräcka, Lahälla, och Rixö.

Stora ångsliperiet på Malmön, Sotenäs kommun. Här slipades bland annat valsar och kvarnhjul till pappersindustrin. *Se D3*. Sliperiet byggdes 1870 och arbetare från Älvdalens porfyrfabrik med erfarenhet av slipning och putsning av porfyr anställdes av Kullgrens. 1905 flyttades verksamheten till Uddevalla. Otaliga är de monument och olika sorters byggnadssten för broar, husfasader, minnesstenar och statyer samt gravvårdar i kolossalformat som tillverkats i sliperiet.

B5

Huggskjul, Kärringholmet i Krokstrand, Strömstads kommun. Här är hugningen centraliserad till en rad med skjul. Från början stod stenhuggarna utspridda ute i berget. Med starten av brytning i storbrott fraktades i stället block ner till stenhuggarnas arbetsplatser.

B6

Nyare Folkets hus i Hjalmedal. 1923-1962. Hjalmedal, väster om Brastad, har haft utbredd stenvärksamhet. Till vänster finns möteslokalen, som är skydd bakom kyrkan. I dag är huset privatägt.

Hilma Svensson från Lahälla, sydväst om Brastad. Den svarta klädedräkten med huvudsjal är talande för den stränga, schartauanska kyrkligheten som var rådande i Bohuslän långt in på 1900-talet.

Portugisgrav, Krokstrands kyrkogård, med texten Maria Alice familjegrav. Vid högertrafikomläggningen i Sverige 1967 behövdes stora infrastrukturprojekt utföras, vilket ökade behovet av byggnadssten. Eftersom granitindustrin i Bohuslän var i det närmaste nedlagd, importerades arbetskraft från Portugal där det fanns många skickliga huggare. Industrin fick ett uppsving. I exempelvis Krokstrand, vid Idefjorden, ökade folkmängden med ett hundratal yrkesmän och deras familjer. Många portugisiska stenhuggare slog sig även ner i Sotenäs kommun.

B7

Kyrktupp tillhörande Krokstrands kyrka, cirka två mil österut från Strömstad. Kyrkan byggdes 1931 då konkurrensen från de frireligiösa kyrkorna var kännbar för statskyrkan. Det var 16 km till närmaste kyrka, det vanligaste var att man fick gå till fots, och i stenhuggarsamhället hade redan fyra missionshus etablerats.

Kyrkmur kring Krokstrands kyrka, Strömstads kommun, utförd som nödhjälpsarbete, så kallat AK-arbete, på 1930-talet då arbetslösheten var stor inom stennäringen. Muren är byggd av "fallsten", berättar en Krokstrandsbo, det vill säga överblivna lösa stenar som har hyfsats till och passats in i muren.

C 1-7

C 2

Stångehuvud, Lysekil, med det karaktäristiska vita fyrhuset på klippan. Graniten, som bildades för 920 miljoner år sedan, blev här eftertraktad för stembrytning under andra delen av 1800-talet. De släta hållarna sköts sönder och stenskröt blev liggande. 1916-1920 köpte Calla Curman, kulturkvinna, miljökampe och sommarboende i Lysekil, in ännu orörda delar av Stångehuvud för att rädda de rosa hållarna. Hennes initiativ hyllas i dag. I det som nu är naturreservat är hållarna fortsatt skyddade.

Stallet på Malmön, Sotenäs kommun. Sex hästar som tillhörde bolaget. Den vita hästen var temperamentsfull och ville vara lyda kusen, tillika förmannen Johan Karlsson. Hästkörare var anställda av företaget. Till en början användes hästkörare för frakt av sten till utskippningshamnar. Senare, runt

sekelskiftet 1900, anlades järnväg kring alla storbrotten på Malmön.

Förvaltarbostad. På Malmön, Sotenäs kommun, var det vita huset, med den höga muren framför, en så kallad förvaltarbostad. Här bodde stenaktiebolaget Kullgrens Enkas förvaltare. I huset fanns även hans kontor där stenbeställningarna togs emot och fördelades till stenhuggarna.

C 3

Pappersvals. Bakom korset syns ett långt cylindriskt ämne. Det är sannolikt en pappersvals tillverkad i Rixö, sydväst om Brastad.

Putstunna. Stenhuggare fyllde en gammal silltunna med skärv och stenmjöl och använde den som arbetsbänk för att putsa/bearbeta mindre sten, till exempel gatsten. Att "tippa tunnan" kunde betyda att stenhuggaren inte var nöjd med villkoren och helt enkelt lämnade arbetet.

Minneskorset till minne av Carl August Kullgren som etablerade stenindustrin på Malmön 1842, nuvarande Sotenäs kommun. Affärsmannen C A Kullgren startade tillsammans med kanalbyggaren Nils Ericsson ett bolag för stembrytning till kanalbygge i Trollhättan. Med tiden blev bolaget Nordens största stenindustriföretag. Korset var bolagets bidrag på världsutställningen i London 1851. Under tiden som utställningen pågick avled Kullgren. Korset placerades då vid hans grav i London. 1913 flyttades det till Draget på södra Malmön. Där står det än i dag. Den svarta patinan är ännu rester från Londons sotiga luft.

C 4

Knubbsälar. Knubbsälen är Bohusläns landskapsdjur.

Amdalsbrottets kruthus norr om Hamburgsund. Byggt 1910-12 av AB A K Fernströms Granitindustrier som köpt gården Amdal. Krut var oundgängligt i bergsbruk men var explosivt och fick inte hanteras och lagras hur som helst. *Se A4*. Kruthuset hade en dubbelmur, två murar som satt ihop med en utsida och insida. Innanför denna kraftiga mur fanns ett litet hus av trä där krut och stubinträdd förvarades. Endast sprängarbasen hade tillträde. Kruthuset är idag restaurerat av Hamburgsunds Bildarkiv.

Ångaren China ligger vid kaj i Krokstrand, Idefjorden, och lastar sten. Skydd ligger ett tvåmastat segelfartyg. Ångdrift och segeldrift löpte länge parallellt.

C 5

Bananer. Förväntansfullt väntade orsbefolkningen när båtarna la till. Med ombord kunde det finnas spännande nyheter. Tänk att få se en markatta på relingen. Få smaka en jordnöt. Eller ta emot en banan

som kastas iland och skrämde springa hem till mor. "Titta mamma, vad är det här?" Mamma tittar på den främmande frukten och svarar: "Den där, den går nog att äta."

Hög med smågatsten, även kallad knott eller lus. En smågatsten har kantsidor på cirka tio centimeter runt om. Produktion av smågatsten tog fart kring sekelskiftet 1900 då gator och landsvägar började sättas med denna mindre gatsten som var betydligt lättare att både hugga och hantera än storgatstenen. Vid bryggorna låg ofta enorma berg av knott i väntan på lastning.

Dass vid lastkaj i Krokstrand, Idefjorden.

Galvad behållare, märkt "Betania" med röd text. Betania på Björneröd, Strömstads kommun, tillhörde Örebromissionen. Frikyrkörelsen var stark och det växte upp många missionshus i samhällen med stenindustri.

C 6

Granhogen. Gult hus i typisk bohuslänsk stil. Huset ligger på Björneröd nära Krokstrand, Strömstads kommun. Husägaren Karl står framför med sin häst.

Grindstolpe. Huggen av Sigurd Gustafsson, eventuellt med hjälp av sin far Angott, Krokstrand vid Idefjorden. *Se F3*.

Pojken Meyer i kolt och med en trähäst i handen, Björneröd, Strömstads kommun. Denna pojke kan ha haft mellan 40 och 50 jämnåriga klasskamrater i första klass. Så många föddes årligen i systemsamhällena Björneröd och Krokstrand kring sekelskiftet 1900. Dock var barnadödligheten hög.

C 7

Trasdocka hittad i trossbotten på vinden i Fjärdebracken, N S Beers arbetarbostad i Krokstrand, Strömstads kommun.

Tändsticksask med reklam för ortens affär: And. H. Fagerholt, Björneröd, Strömstads kommun.

Minnessten Kullgrens Enka AB. Malmön, Sotenäs kommun. Avbildad på framsidan till minnesskriften som gavs ut när Granitaktiebolaget Kullgrens Enka fyllde 100 år, 1842-1942.

Stenstugan i Heestrand, Tanums kommun, byggd under åren 1914-1922 av stenhuggaren Hans Niklasson (1877-1951). Huset är byggt i granit. Ytterväggen är dekorerad med fristående uthuggna skulpturer. För att få in lite pengar författade Hans Niklasson en "skildringsvisa", ett sånghäfte om bygandet av sitt stenhus. Visan har 112 verser och finns i original och i tryck hos Svenneby hembygdsförening.

Hällristning från bronsåldern med klassiskt båt-motiv.

D1-7

D2

MS Kronprinsessan Margareta, längd 110 meter. I slutet av maj 1914 seglar fartyget Kronprinsessan Margareta via Krokstrand inne i Idefjorden till Buenos Aires. Hon var lastad med 4.916 ton huggen så kallad BA-sten. En vanlig storgatsten, X-sten, väger cirka 10 kilo. BA-stenen vägde 8,3 kilo och är smalare och grundare. Troligen för att spara fraktkostnader.

Thekla lastar vid kaj.

D3

Finstenshuggeri. Finstenshuggarna högg bland annat måttbeställda, finhuggna byggnadsdetaljer. De hade egna fackföreningar och hade högre status än gatstenshuggarna. Här ses en sten som skulle kunna vara ett takelement med huggen profil.

Rälsbunden stenvagn. Användes både inom stenbrotten för att transportera skrotsten eller block, och från stenbrotten till lastkaj.

Skrotsten. Så mycket som en tredjedel av stenen som togs ut ur berget kunde kasseras till skrotsten. Det fanns gott om berg och det gick snabbare att ta fram nya ämnen än att ge sig på ojämna stenar. Mycket ligger i dag kvar, både i storbrotten men även som här på hållarna längs kusten. Vem som skulle stå för schaktning av massorna, stenhuggaren eller bolaget, var en ständig stridsfråga för facket.

Marias Kvarn på Blekebergsbacken, Lysekil. Inköpt av föreningen Vikarvet år 1918. Senast renoverad 2019. Malet mjöl var ett oundgängligt "bränsle" för att hålla stenindustrin igång. Dottern i en stor stenhuggarfamilj minns det åtråvärda bakträget på vinden som var fyllt med rågkakor. "Mor bakade en eller två gånger i veckan för att det skulle räcka till oss alla – även om penningpungen var platt."

D4

Räfflor inhuggna i hällen för att hästarna inte skulle halka. Dessa räfflor finns på Resö, Tanums kommun, men förekommer på flera ställen, bland annat på Källvikshöjden i Fjällbacka.

Hällristning vid Åbyhällen, Sotenäs kommun, en av Bohusläns mest imponerande hällristningslokaler från bronsåldern med 120 figurer. Vackert skepp med spjut och yxa ombord i överdriven storlek.

Stenhuggarlykta. Det berättas att det kunde se ut som en upplyst stad ute i fjället (berget) när stenhuggarna jobbade utspärda under de mörka timmarna.

HM Kanonbåten Skäggald. Längd 54 meter, med fyra snabbskjutande kanoner. Våren 1908 startar stenhuggare och stenarbetare en sympatistrejck inom transportarbetarfacket, *se A1*, vilket kom att leda till öppen konflikt i hamnarna. Arbetsgivarna

tog in strejkbrytare från England trots blockaden. Den 4 juli 1908 kom ångaren Flora av Göteborg till Vinbräcka för att lasta sten. Vinbräcka ligger inne i Brofjorden, sydväst om Brastad. Flora var blockerad och hade den mindre båten Rex, "Lumplena" kallad, på släp i vilken strejkbrytarna bodde. 400 stenhuggare samlades i hamnen och höll vakt så att strejkbrytarna inte skulle kunna komma iland och börja arbeta. Medan spänningen ökar anländer nästa dag polis och flottans kanonbåt Skäggald som går in till kaj. De har i uppdrag att skydda strejkbrytarna. Stenkastning uppstår snart. Flottisterna skjuter tre skarpa skott som träffar bergen och de fortsätter skjuta med lösa och skarpa skott över demonstranternas huvuden medan de går iland. Till slut drog sig demonstranterna tillbaka med följd att strejkbrytarna kunde gå iland och lasta Flora. Den lastade båten försvann sedan ut mot Brofjorden med kanonbåten Skäggald i sällskap. Inga personer skadades. En kula träffade ett hus där en ung flicka bodde. Hon och en finländare utsågs till syndabockar och dömdes till fängelse.

D5

Läktare och kran. Här syns två läktare, det vill säga plattformar på pontoner, vid en kran. Läktare lastades med sten, om det var för grunt för stora båtar att komma in till bryggan. Läktarna bogserades ut till båtarna som låg och väntade på redan. Kranens lastarm kunde vara uppåt 25 meter lång. *Se G2*.

Stenlastare i Krokstrand vid Idefjorden, uppställda för fotografering. Kärrorna körs på utlagda metallband eller brädor, cirka 20 cm breda, för att trähjulen ska rulla lättare till den väntande båten.

Skylt med "Statens kantsten". Placerades på sten, ofta stora högar, som beställts av staten när arbetslösheten var stor i stendistriktet. Så kallad stödbeställning, *se även F2*.

Silltunna som ska användas som putsbänk.

Bågsten. Svängd kantsten kunde, och kan fortfarande, beställas med olika radie. Bilden är tagen av Bertil Qvirin som dokumenterat Ävja stenbrott, öster om Bottnafjorden. Kantsten, rak eller bågad, används bland annat till att hålla ihop ytor av smärgatsten så som trottoarer och refuger. Kantsten produceras fortfarande i Bohuslän även efter att gatstenen bytts ut mot asfalt.

Gatubelysning. I Ulebergshamn, norr om Hunnebostrand, tröttnade kvinnorna på att gå i mörkret om kvällarna. På 1930-talet bildades syföreningen Ljus för att "sy ihop till gatubelysning". Av förtjänsten kunde damerna bekosta 18 gatlamponer längs samhällets gator. En av originallamporna, den på bilden i pusslet, finns kvar i dag på syföreningens lokal.

D6

Bostadsbarack med brutet tak, Malmön 1929, Sotenäs kommun. Byggt av bolaget Kullgrens Enka. Inom stenindustrin kallades arbetarbostäder för baracker (en bracka) eller kaserner. Byggnaden finns fortfarande kvar men är ombyggd till semesterboende.

Alma i Kasa, Björneröd, Strömstads kommun. Se hennes stuga i *G5*. Husmödrar var tusenkonstnärer för att få ekonomin att gå ihop. Här ses Alma i sin odling. Alma stickade även för Bohus Stickning under 1940-talet för att få tillskott till ekonomin. Hon "var flink på bönninga", duktig stickerska. *Se E6*.

Alma Jönsson i Brastad tvättar i gryta. Under sommaren togs tvättgrytan från källaren och användes utomhus. Tvätten kokades i grytan och gnuggades på tvättbrädan. Sedan sköljdes den i flera vatten i en träbalja innan den vreds ur och torkades på klädlinor eller hängandes över buskar om linorna tröt. Alma blev stenhuggaränka, 58 år gammal. Förutom den magra änkepensionen försökte hon få inkomster från det lilla torpet: en ko, några höns, fruktträd och bärbuskar. *Se H5*.

Flicka med korg. Här har gissningsvis föräldrarna gått till fotografen för att föreviga dottern som barn. Fotografens rekvisita var korgen som sattes i handen. Det finns så många vackra studiofotografier från denna tid som tyvärr blivit lösräckta. Kanske upplevdes ett fotografi så dyrbart att man inte ville skriva på baksidan. Den avbildade personens namn blev glömt.

D7

Maj Ljungbergs skurhink i emalj, Björneröd, Strömstads kommun. "När plasthinken kom blev det problem för tanterna. Den gav inte samma stöd, när de skulle resa sig från det nyskurade golvet, som hinkarna av metall. Tanterna som hade tyckt att det blev renare med knäskurning fick nu till slut acceptera långborsten."

Linnéas tvättstugestol. Inget särskilt med den. Bara ett minne från Krokstrand, Strömstads kommun.

Signe Karlssons klappträ 1912. Användes för att klappa ur sköljvatten ur tvätten. Signe levde med sin make Oskar Karlsson, stenhuggare och landstingsman, på Björnderöd, Strömstads kommun, alldeles vid stupet ner till en djup dal. De fick tolv barn. "Och det var aldrig nån som ramla ner", berättar äldste sonen Harry med ett smil.

Björneröds Sjukhus. Emaljskylt som satt på ytterväggen till Folkets hus i Krokstrand, Strömstads kommun. Kassorna var föregångare till vår tids försäkringskassa. I Heestrand, Tanums kommun, bild-

ades sjuk- och begravningskassa 1899. Den var obligatorisk för alla anställda vid stenhuggeriet. 1 krona drogs på lönen varje månad och gavs till kassören.

Hällevadsholms stensåg. Skylten visade vägen till det som kallas "Gamla Stensågen" i Hällevadsholm, numera "StoneZone". Med Bohusbanans tillkomst 1903 växte ett samhälle upp i Hällevadsholm och så småningom även stenindustri. Gamla stensågen startade omkring 1940 och hade tre ramsågar i drift. En ramsåg fungerar som en äggsågare; block sågas med flera sågblad till stående skivor. Skivorna användes till trappsteg, gravstenar, hållar, bänkar m m. Sågen var i drift fram till 1978. Ingen av sågarna finns kvar. I dag driver företaget Skandinaviska Stenprodukter AB (etabl.1970) granitrelaterad verksamhet här på StoneZone. StoneZone heter även den ideella förening som verkar för att öka kunskap om stentradition och naturstens framtid. Föreningen är huvudman för Udden skulptur i Hunnebostrand.

E 1-7

E2

Bolagshus i Rixö, sydväst om Brastad. Små röda hus som ser ut att vara byggda efter samma ritning.

Bogserbåt vid Lahälla, sydväst om Brastad. Den tidigare stenkajen i Lahälla används idag som hamn för Switzer Nordics bogserbåtar, som assisterar sjöfarten in i Brofjorden.

Stenkran. Kranen tillhörde stenbolaget N S Beer i Krokstrand, vid Idefjorden. Den blev nerknuffad och stympad på 1980-talet men är åter rest som ett minnesmärke över stenindustrins utbyten med omvärlden. Det finns en likadan som är komplett vid Fagerholt på norska sidan av Idefjorden. Kranen hade en cirka 25 meter lång lastarm som räckte ut över båtarnas lastrum. *Se G2*.

Engelsk kutter. Tvåmastad segelskuta med gaffelrigg. Lastning pågår med vagnar via en ramp. Bokstäverna LL på brädgången talar för att det skulle kunna vara kuttern Lord Nelson, som bland annat haft Gullholmen (Lysekil) som hemmahamn. Lord Nelson gick ömsom på Islandsfiske och ömsom på stenfrakt. Den 11 mars 1952 noterar stenbolaget N S Beer att utlastning skett från Hällesmörk, norr om Krokstrand vid Idefjorden, till M/S Lord Nelson: "140 ton smågatsten", vilket motsvarar cirka 65 000 stenar. *Jämför D2*.

E3

Strejkkande arbetare i Lysekil under storstrejken 1909. På andra sidan rälsen står kronolänsman Hylengren tillsammans med bolagsmän.

Skärvor. En hög med skärvor, putsskärvor, som blir kvar efter stenhuggning. Det växte upp stora högar

med dessa ”stenskoler”, som är det dialektala ordet i Hogdal, Strömstads kommun.

Storgatsten ligger staplad. Stenarna har fått en målad prick av kontrollanten, tecken för att de är godkända och håller både kvalitet och rätt mått. Sten som kasserades fick stenhuggaren i regel inte betalt för, även om han lagt ner arbete och det råkat bli fel i slutet.

Metallplåt med hål. Oklar användning.

Vattenho för hästar. Hon är huggen i ett stycke. En arbetshäst behöver en och en halv hink vatten per arbetad timme. Vattenhon har stått på Björneröd nere vid Idefjorden som en del av infrastrukturen för hästrafiken.

E4

Klot som är hugget av granit. På Resö, Tanums kommun, fanns en stenhuggare som var specialiserad på att hugga klot till gravar/gravstenar och grindstolpar. Detta klot är fotograferat när det låg utställt på Stenhuggerimuseet i Hunnebostrand.

HM kanonbåten Skäggald. *Se D4.*

Emma Roos affär. Det vita huset är en diversehandel i Krokstrand, vid Idefjorden. *Se F4.* Notera berget av huggen gatsten som väntar på utskjeppning.

E5

Lastare på hamnplanen i Krokstrand, vid Idefjorden. *Se D5.*

Ånglok med bolmande rök som drar vagnar med sten. Till Grönvik som var lasthamn för stenen på Malmön, Sotenäs kommun, gick ”Stentåget” med ånglok. Förutom sten kördes även människor, bland annat vid inspektioner. Utöver två ånglok har det även funnits ett diesellok som gick till hamn och upplagsplatser samt fyra ackumulatormotorlok, så kallade ”körvevagnar”, som körde fram stenblock på mindre tippvagnar ur brotten till stenhuggarna. Ett lokstall och en mekanisk verkstad för skötsel och förvaring för loken fanns i Gulldalen vid Smedjan, vilka i dag går att besöka som en del av hembygdsföreningens utställning om granitindustrin på Malmön. På ön låg sammanlagt tio km räls. *Se även H4.*

”Portugis”, en cylinderformad slägga som portugiserna hade med sig när de kom till Bohuslän för att hugga sten. Maceta på portugisiska. Från början väckte verktyget skepticism. ”Vi trodde dom kom för att slåss.” I dag finns rundsläggan i så gott som alla stenhuggares verktygslåda.

E6

Stickerskor i Flöghult, Strömstads kommun, som stickar för Bohus Stickning. Bohus Stickning var ett nödhjälpsarbete för husmödrar i framför allt den hårt drabbade stenindustrin i Bohuslän under

1930- och 40-talen. Det hela startade med att två fruar från Fågelvik på Härnässet, ett av de hetaste stendistrikten mellan Lysekil och Smögen, uppvakade landshövdingensfrun i Göteborg. ”Varför ska bara männen få nödhjälpsarbete? Vi vill också bidra till ekonomin.” Resultatet blev Bohus Stickning, en hemindustri som sysselsatte 870 kvinnor när den var som störst 1947.

E7

Koftan Gröna Ängen i Bohus Stickning. 1946 tjänade stickerskan 18 kronor för en kofta som denna, pengar som oftast gick till mat men som också satte guldkant på tillvaron. ”För min första lön köpte jag en blommig klänning på postorder.” Bohus Stickning med sina raffinerade mönster kom att efterfrågas världen över. Det startade som lågavlönat nödhjälpsarbete och blev en världssuccé. ”Hela Hollywood gick i tröjor från Bohuslän!”

Tullarmössa. Hittad i tullare Bångbergs uthus, Björneröd vid Krokstrand. Tullarbostäder låg rätt längs Idefjorden för tillsyn av gränsen. Norska och svenska stenhuggare har dock kunnat röra sig relativt obehindrat mellan länderna, utom under kriget. Den som blev ”svartlistad” på ena sidan kunde fly över till den andra.

Kollergångssten. Längst ner i pusselbilden syns en stor rund sten, kollergångssten, och uppe på den diverse smågatsten och annat smått och gott som vi finner i ett nedlagt stenbrott. En kollergångssten används inom pappersindustrin. Stenen rullar i ett gjutjärnstråg för att mosa och bearbeta cellulosa och massa.

F 1-7

F1

Storbrott i berget ovanför Rixö, sydväst om Brastad.

F2

Rixö stenbrott räknades under sin storhetstid som Lysekils kommuns största enskilda arbetsgivare. Här fanns flertalet storskaliga anläggningar. Utöver kranar och rälsbundna vagnar anlades här en kabelkran för transport av sten i luften, träställningar med ”transportband” på räls ovan mark, generatorhus för tryckluft med långa rödragningar ut till arbetsplanen för stenhuggarna och inte minst knottfabriken med 35 st klyvmaskiner.

Knottfabriken i Rixö syns överst till höger på berget. Fabriken, en lång byggnad med drygt 35 klyvmaskiner, kom igång 1906 efter att Skandinaviska Granit AB startat storbrottet. I industrialismens anda, att effektivisera, mekanisera och standardisera, skulle fabriker och maskiner nu sköta gatstens-

tillverkningen. För bolaget var det ett försök att minimera antalet anställda. I knottfabrikerna högs stenhuggna block ner till gatsten av en stenklivningsmaskin med en fallhammare. Maskinförare kunde producera cirka fyra gånger så mycket som en stenhuggare som i bästa fall kunde hugga 1.000 sten om dagen. Nu skulle det bli 4.000! Problemet var att maskinerna oftare ”högg fel” och skadade ämnena. Mycket sten gick till spillo. Maskinslagen sten hade inte heller samma hållfasthet, då den inte huggits med stenens specifika klyvriktningar i beaktande. Det finns berättelser som nämner att maskinhuggen sten som frakts till havs ”malts till stendamm” vid fartygets rullning i sjön. Knottfabriken lades ned i början av 1930-talet och revs senare. Över Bohuslän sattes troligen nio sådana fabriker upp, i dag finns en enda kvar. Det är knottfabriken i Lahälla. *Se G2.*

Rixös första Folkets hus, sydväst om Brastad, var en bostad med föreningslokal som tillbyggnad. Kring stenbrottet byggdes, utöver förmansbostad och kontorslokaler, både bolagsägda hyreshus och ”egna hem”-hus på bolagets mark.

Dasslångor tillhörande bolagshusen i Rixö, sydväst om Brastad.

Fyr. Fyren står som ett minnesmärke i Ulebergshamn, norr om Hunnebostrand, och är tagen ur drift. På piren ordnades omkring 1990 en samlingsplats. Kanterna längs med piren pryds av fina block, en granittrappa upp till fyren, golv, bänkar och bord i granit. Detta har satts upp av ”samhällets gubbar”.

Dopfunnt i Ulebergshamn, norr om Hunnebostrand. Den urholkade stenen är troligen en ”varg”, det vill säga en misslyckad produkt som inte gått att sälja, vilken återanvänts genom att ha omvandlats till en dopfunt. Sockeln är skapad, och stenen är bearbetad av konstnären Pål Svensson. Dopfunten är en gåva från ”samhällets gubbar” till Syföreningen Ljus, som aktivt arbetar med att lyfta fram Ulebergshamns historia.

Tryckluft. Till höger i rutan syns stenhuggare med tryckluftsdrevna verktyg. Tryckluft användes både vid huggplatserna på storbrottens arbetsplaner och ute i bergen kring storbrott. Tryckluften var ett effektivt verktyg för stenhuggaren att dela blocken till mindre ämnen redo för putsning med hammare och mejsel. Men de kraftiga vibrationerna orsakade arbetsskador som domningar i händerna, ”vita fingrar”.

Statens lager av gatsten. Upplagen av gatsten växte. Som stöd under 1930-talets ekonomiska nedgång beställde staten stora mängder gatsten av befintliga stenindustrier. Här ses högar breda ut sig åt vänster, höga som berg.

F3

Stenhuggare med putshammare. Kanterna på en storgatsten jämnas till med putshammare. Längs Idefjorden sa man ”måk” om detta verktyg. Ju mer smeden skärpte kanterna desto mindre blev måken. Till slut överlämnades den nedslitna putshammaren till en av sönnerna som ett första steg in i yrket. ”Man fick en måk”, berättar en gammal stenhuggare.

Angott Gustafsson sitter på en sten på ”bryggan” i Krokstrand vid Idefjorden och håller slägga och mejsel i händerna. Han tillhörde det gamla gardet, de stenhuggare som lärt sig yrket från grunden. Angott visste hur man lyssnar efter bra berg. Genom att slå med ett spett på hällen hörde han på klangen hur djupt ner bergets naturliga horisontella spricka gick. Hur tjock var hällen? Dov klang betydde en tunn berghäll. Ingen klang alls betydde en tjock.

Stenhuggarlykta. En del stenhuggare var motståndare till fackets kamp för åttatimmarsdagen. De trodde att förtjänsten skulle minska. De var vana med långa dagar ute i brottet och gick inte hem för rån alla andra slutade. En kväll, har en stenhuggare från Björneröd vid Krokstrand berättat, ställde fackföreningsgubbarna ut tända lyktor i fjället och gick hem. ”Du må tro att åttatimmarsmotståndarna var trötta nästa dag!”

F4

Söm. Hugg en rits, en skära, där stenen ska dela sig. Borra fingerdjupa hål längs ritsen. Sätt ner kilar, som en söm. Slå försiktigt på kilarna med slägga. Lyssna på stenen. Det knastrar när den börjar öppna sig. Man ska inte ha bråttom utan vänta in stenen annars kan den dela sig snett. *Se H4.*

Roos diversehandel i Krokstrand vid Idefjorden. Hushållen gjorde ett medvetet val när de handlade. Som kooperatör var det ett helgerån att gå till privathandlaren och inte till Konsum. För andra var det tvärt om: Aldrig Koppra! *Se F5.*

Grön brevlåda med Koop sten. Den 2 juni 1926 bildades Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri UPA som en protest mot stenbolagens lönesänkningar. ”Då kan vi lika gärna ta in beställningarna själva.” De fick två lån från starten. Från LO (socialdemokrater): 3.000 kronor med ränta. Från SAC (syndikalisterna): 20.000 kronor räntefritt. Förtaget expanderade snabbt och etablerade sig i bland annat Hovenäset, Hällestrand, Näsing, Krokstrand och Brodalen. År 1965 är en milstolpe i Kooperativas historia, då köptes Evja storbrott, som fortsatte bedrivas kooperativt in på 2000-talet.

F5

Buss i Krokstrand, vid Idefjorden, 1930-tal.

Torgny Segerstedtmonumentet. Bilden i pusslet

ger inte riktig rättvisa åt detta råblock (nedanför bus-sen till vänster) som väger 27 ton. Under sex veckor arbetade stenhuggare i Hunnebostrand med att hugga ned det till en vikt av 5 ton som så småningom fick formen av den spetsiga penna som i dag står på Vasaplatsen i Göteborg. Monumentet restes 1955 som hyllning till det fria ordet, inspirerat av Torgny Segerstedt, huvudredaktör för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, och hans tydliga motstånd mot nazismen.

Konsum i Krokstrand, vid Idefjorden. Invigdes 1938 som en utveckling av Handelsbolaget, en kooperativ förening bildad av stenhuggare redan på 1890-talet. Den nya affären i funkisstil andas framtidstro i en tid då stennäringen är på nedgång. Kooperationens egen arkitekt Dag Ribbing står för ritningen. Sonen till en stenhuggare berättar: "Före Konsum handlade stenhuggarna på bok, som man sa, och när månaden var slut måste de betala och då tog pengarna slut. Sen var det bara att fortsätta att handla på bok. De drog på sig stora skulder. Därför fick inte Koppra några kunder när de öppnade. Kunderna var i klorna på privathandlarna. Då vände sig den nya Konsumföreningen till Vette Sparbank och tog ett lån på 11.000 kronor, så stor var stenhuggarnas samlade skuld. Konsum erbjöd stenhuggarna ett långfristigt lån på deras respektive skulder som de kunde betala av i långsammare takt. De fick ju också återbäring som kunde gå till avbetalningen. På så vis blev stenhuggarna skuldfria."

Sitter på marken. Alma Gustafsson med sin mor på Björneröd, Strömstads kommun, före trädgårdsstolarnas tid.

Stenläktaren på Krokstrands idrottsplats, Strömstads kommun, är byggd som AK-arbete, det vill säga nödhjälpsarbete, av granit från platsen. Invigdes 1938. Yrkesskickligheten får ett ansikte här. Den långa läktaren med plats för 500 stående visar än i dag inga tecken på sättningar.

F6

Skolhus på Draget, Malmön, Sotenäs kommun. Någon särskild skolbyggnad har aldrig byggts på Draget. Både lärarbostad och skolsal har funnits i denna byggnad. Ur inventarieförteckning 1882-1888: "Arbetsbostad, tvåvåningshus af timmer, brädklädt och rödmålat, med tak af tegel på bräder. Innehåller i undre våningen 3 boningsrum, bakstuga, kök samt förstuga, samt i öfre 3 boningsrum, sal och förstuga. Alla rummen äro försedda med innanfönster. I salen finnes 1 tegelkakelugn, 6 st skolbänkar, 1 bokskåp, 3 bord och 1 stol."

46 skolbarn 46 skolbarn omkring 1910 i Amalieberg skola, Hogdal, Strömstads kommun. Bilden är

tagen cirka 1910 och många av pojkarna fortsatte likt sina fäder i stenindustrin.

Skoldroskan i Krokstrand, Strömstads kommun, en Dodge.

F7

Minnesplatta från 1933 vid Gullmarsvallens mur, Lysekil, med kung Gustav V:s monogram. Muren sträcker sig runt hela fotbollsplanen och var ett nödhjälpsarbete för arbetslösa stenhuggare.

Kungastenen, den höga till höger, står i Rixö, Lysekils kommun, och är ett minne från Kung Gustav VI Adolf som besökte platsen 1955 på sin Eriksgata. Han fick då tända en sprängladdning.

Återanvänd trapp i granit. I dag framför gamla tegelrafen i Krokstrand vid Idefjorden. Det var inte enbart yrkesutövande stenhuggare som kunde framställa en trappsten eller grundsten, om än med varierat resultat utseendemässigt. Människan har alltid varit duktig med att nyttja naturresurserna i sin närmiljö för eget bruk. Kring många av gårdarna, torpen och villorna i Bohuslän finns små stenbrott som är för uttag av byggnadssten till de egna husen.

G 1-7

G1

Skorsten. Ängpannebyggnad vid Rixö knottfabrik, sydväst om Brastad, med en 40 meter hög skorsten, färdig 1906. Ängan drev anläggningarna i stenbrotten: stensåg, stenslip, knottfabrik, kabelkran och stenkross. 1919 var sannolikt det år då änga byttes till elektricitet.

G2

Knottfabriken i Lahälla, sydväst om Brastad, finns bevarad. Här står en spaltsmaskin kvar. Den har en fallhammare som, med kraft, släpptes från flera meters höjd ner på stenplattor som en maskinförare sköt in under hamaren för att klyvas. Fabriken uppfördes 1927-1928 och de sex spaltmaskinerna drevs med remdrift som drevs med el. Intill fabriken står transformatorhuset också kvar. Fabriken är inte i gång särskilt länge, redan 1934 sägs avtalet mellan Stenarbetarförbundet och Maskinstensarbetarna i Lahälla upp. Det fortsätter att brytas och huggas sten, för hand, i Lahälla fram in på 1960-talet. Det kan därmed sägas att den hantverksmässigt tillhuggna stenen i slutänden ändå var överlägsen den fabriksstillverkade. *Se F2.*

Kran för utskeppning av sten i norska Fagerholt vid Idefjorden. *Se E2.*

Väderskydd består av några slänor och ett tak av tyg som kan rullas in och ut.

Storgatsten. Mått och kvalitet på storgatsten fanns

i oändligt antal variationer beroende på ändamål och vilket land som beställde den.

Uddestensbrottet på Malmön, Sotenäs kommun, i solnedgång. Bergväggen visar hur jämnt det är mellan bottarna, de horisontella naturliga sprickorna.

G3

Stenhuggare i Hjälmedal. Hjälmedals stenhuggeri, i Brastad socken på Stängenäset, har noteringar från 1845 om utauktionering av sten. "Blocksten, deraf 250 st. vid Hjälmedals lastageplats". 1896 bildades här Avdelning 16 av Stenhuggareförbundet. De olika avdelningarna inom rörelsen var solidariska vid strejker. När stenhuggarna i Hjälmedal strejkade under sex månader var kamrater i hela Sverige samt Norge och Danmark beredda att skicka några ören av lönen till deras strejkkassa. Mannen som står längst fram med händerna i fickorna är Charles Olsson, morfar till stenhuggaren Christer Olsson i Brastad. Observera mannen till höger med svart lapp för ögat. Många fingrar och ögon skadades när krut exploderade fel.

Den portugisiska stenhuggaren Rollo i Krokstrand, Strömstads kommun, huggar med sin cylindreformade maceta, kallad "portugis" i dagligt tal.

G4

Pikhacka. Användes i stenhuggeriet, före borrets tid, för att göra kilhål. Pikhacken kombinerades med bredhacka för att få lagom djup. För kilning användes bredkilar. Spår efter denna gamla teknik kan ses på stenen i H5.

Krokstrands Folkets hus, Strömstads kommun, invigdes den 21 september 1902 efter tre års planering och arbete med att motivera stenhuggarna att köpa andelar. En andel kostade 25 kronor och avbetalades med 1 krona per månad. Huset har samma funktion idag som då: att erbjuda lokaler för det fria ordet. *Se H6.* Huset beskrivs som Bohusläns äldsta Folkets hus.

Gustavs verktygslåda. *Se I4.*

G5

Ett klassiskt enkelhus på Björneröd, Strömstads kommun, som sattes upp 1901-1902 av bolaget De Förenade Stenhuggerier. Bolaget byggde och hyrde ut mindre hus för att stenhuggarna skulle kunna etablera familjer och leva under ordnade förhållanden. Boende som uppträdde "brutalt och uppstudsigt" fick dock räkna med vräkning. Här bodde Alma och Alfred Olsson som senare kunde lösa in huset. *Se D6.*

Gäsebergas Konsum. Affären ligger 2-3 km från Brastad mot Lysekil. I Gäseberga är folklivsforskaren Ebbe Schön född (1929-2022). Hans far var bonde och stenkorare. 2012 gav Ebbe Schön ut boken "Fotspår på röd granit".

G6

Bostadsbarack, arbetarbostad med valmat tak, Draget Malmön 1929, Sotenäs kommun. Huset ägs idag av Per Ekstedt, en av de många eldsjälarna som arbetat för att utveckla en uthomhusscen i Stallebrottet. 2015 var det premiär för scenen med föreställningen Stenriket.

Esperantoklubben i Brastad med sin gröna fana, i början av 1920-talet. För att kunna arbeta för världsfreden och utbyta tankar med likasinnade behövde man kunna prata med andra länders invånare. Esperanto är ett konstgjort språk. Många män, bara män syns på fotot, anslöt sig till esperantoklubbar och började plugga. Språket var lätt att lära sig men slog aldrig igenom som världsspråk.

Maja-Stina Andersson, Björneröd, Strömstads kommun, var född 1858. Maja-Stina var stenhuggarhustru. Hon läste tidningar och var intresserad av samhällsfrågor. Skolgången var kort och hon lärde sig aldrig skriva. Maja-Stina tillhörde de 30 procent av kvinnorna i Sverige som valde att gå och rösta när kvinnlig rösträtt infördes. I röstlängden för 1921 finns ett rött R vid Maja-Stinas namn: "Har utövat rösträtt".

G7

Damkängor funna i trossbotten i Tredjebrackan, arbetarbostad i Krokstrand, Strömstads kommun. Det var vanligt att bygga in lyckobringande föremål i väggar och golv. Önskade man sig barn i äktenskapet, kunde en barnsko läggas ner. Önskades god ekonomi stoppades ett mynt i en springa.

Kvistrumsbron över Örekilsälven i Munkedal. Bron har tre valv i granit. Byggår 1818. Det sägs att det var dalkarlar som byggde bron. Det fanns såklart kunskap i hur man bryter och bearbetar sten – och slår valv – både i Bohuslän och övriga delar av landet långt innan stenindustrin kom igång.

H 1-7

H1

Sodom, storbrottet i Lahälla, sydväst om Brastad. På flera håll fick stenbrottsområden namn som associerade till utsatta, dåliga förhållanden. Sodom förknippas med Guds straff. Ett stenbrott vid Heestrand, söder om Hamburgsund, fick heta Sibirien. Brottet låg högt och öppet och utsatt för vindarna från havet.

H2

Stenarbetare i Lahälla, sydväst om Brastad, 1920-tal. **A.B. A. K. Fernströms Granitindustrier.** Skylten har suttit i Lahälla, sydväst om Brastad. Bolaget drev stembrytning i Lahälla från 1946.

Hillern. Stenbrott vid Björneröd, systemsamhälle till

Krokstrand, Strömstads kommun. Den släta ytan på bergväggen är spår efter jetbränning. Jetbränning var en metod som infördes på 1960-talet och som gick ut på att bränna kanaler i berget i stället för att borra och skjuta med krut. Syrgas och fotogen förbrändes under högt tryck med hög temperatur vilket gjorde att graniten smälte. Bränningen orsakade damm och ett öronbedövande dån.

Stenhuggare på berg med hästkörare framför. Bilden är ofta använd. Den kan vara tagen i stenbrottet Giltunga vid Krokstrand, Strömstads kommun.

Stenhuggare vid putstunna i Lahällabrottet, sydväst om Brastad. Det är Elof Lind som står med putshammaren i handen och en storgatsten på tunnan.

H3

Smågatsten i höga berg som väntar på köpare är en symbolisk bild för 1930-talets ekonomiskt hårt drabbade stenindustri. Arbetslösheten var hög och staten gjorde stödbeställningar av bland annat gatsten som nödhjälp. Äldre stenarbetare och familjeförsörjare fick stanna hemmavid och hugga gatsten. Unga och obundna stenarbetare skickades ut i landet för att bland annat sätta riksvägar med gatsten. *Se J6.*

H4

Lok och rallare på Malmön, Sotenäs kommun. Loket gick på ett järnvägsspår som var tio km långt och täckte in de centrala brotten på Malmön. Där fanns sju olika sorters lok, plus vagnar. *Se E5.* Här syns även rallare som byggde järnvägen 1900-1905.

En varg. Ett stenblock, med spår av bredhacka (i stället för borrh), som har delat sig snett när stenhuggaren försökt klyva det. Begreppet varg används för misslyckade produkter. Denna varg har blivit kvar på Malmön.

H5

En kliven sten med spår av breda hål. Den tidiga metoden att klyva, innan borrh användes, var att först hugga försänkningar med pikhacka och bredhacka, *se G4*, och därefter kila isär stenen med en så kallad breddkil.

Alma Jönsson, stenhuggaränka från Brastad, *se D6*, med havrekärvar. Havre var ett nödvändigt bränsle för att hålla hästtrafiken igång. Alma Jönsson har fått eftermälet "stark kvinna". År 1924 stämde hon staten. En bror hade mist livet under första världskriget och en främmande kvinna hade anmält sig som arvtagare till honom. Statens betalade ut den innehållna lönen och risksättningen till henne. Det var ju fel person. Alma överklagade. Utan vana vid officiella skrivelser kämpade Alma Jönsson för att få ut arvet efter sin bror, men pengarna sas då vara slut. Hon skrev till UD i Stockholm, till svenska ambassaden i New

York, och ringde generalkonsuln där för att få veta mer. Alma sökte upp två ministrar i Stockholm och gjorde sjuttio resor mellan Brastad och Lysekil för att i första hand träffa landsfiskalen. Ensam förde hon sin talan i Kvistrums tingsrätt och till slut, efter sju års envist arbete, fick Alma Jönsson rätt och vann mot staten.

Dansbiljett Rixö Ö. Ön, utanför Rixö i Lysekils kommun, kom att bli platsen för dans och spel under fem års tid på 1930-talet. Att sälja dansbiljetter var ett sätt att få ekonomi till Folkets hus på fastlandet.

Danspaviljong i Flöghult, i nuvarande Strömstads kommun.

H6

Skylten "Bio Rollo". Krokstrands Folkets hus, Strömstads kommun, hade sin första "biografövisning" 1906. Film blev en viktig inkomstkälla för att kunna driva det stora huset. I dag är Folkets hus-föreningens bio döpt efter den "siste portugisen", Rollo, som invandrade för att hugga sten på 1960-talet och som på slutet bodde i Folkets hus vaktmästarbostad. *Se G3.* I dag visas bland annat direktsänd opera från Metropolitan i USA, som ger intäkter till föreningen.

Kata Dalström var en orädd och populär agitator som ofta besökte stenhuggardistriktet i Bohuslän under det tidiga 1900-talet. Den 29 maj 1914 besöker hon, enligt tidningen Stormklockan, Krokstrand, Strömstads kommun. Det är en tid då frågan om kvinnors rätt att få rösta i allmänna val är som hetast. Katas linje var att tala för både män och kvinnor, hon ville inte kalla sig feminist. Klasskampen var överordnad kvinnokampen, ansåg hon. "Det är genom männen vår sak bäres fram till seger." Kata var slagkraftig och hon kunde sätta ord på orättvisorna i samhället så att folk kände igen sig. När Kata kom till bygden var många villiga att lösa biljett.

Talarstol. Denna centrala möbel i demokratis tjänst är från Folkets hus vid Hov, ett stenbrott på den norska sidan av Idefjorden. Hov är mest känt som Monolitbrottet. Här togs 1922 granitämnet ut till konstnären Gustav Vigelands kända, 17 meter höga, Monoliten i Oslo. Råblocket antas ha vägt 5-600 ton. Cirka hälften högs bort på hamnplanen, *se bild*. 1926 fraktas stycket till Oslo på pråm för att huggas klart på plats i det som kom att heta Vigelandsparken.

Margit Andersson. På muren sitter Margit iklädd sin vackra hatt. Hon var sömmerska i Krokstrand, Strömstads kommun. Hatten var rösträttskvinnans emblem. Den fick gärna vara bredbrättad eller ha uppvikta brätten. Margits hatt är draperad med blankt siden och pyntad med tyglblommor, band och

ett knippe fjädrar. Hattarna hölls ofta kvar på huvudet med hjälp av hårnålar. "Akta er för hårnålarna" raljerade männen i Första kammaren åt rösträttskvinnorna när de reste sig upp och tog plats. 1921, då allmän och lika rösträtt infördes i Sverige, gick Margit till valurnan och la sin röst. *Se G6.*

Folkets hus i Ulebergshamn, norr om Hunnebostrand. Det röda huset är Ulebergshamns Folkets hus vilket revs för att ge plats åt ett nyare Folkets hus. I dag har detta senare hus byggts om till bostadsrätter. Kanske har delar av stengrunden från det första huset återanvänts?

I 1-7

I 1

Sodom, Lahälla sydväst om Brastad, i färgad belysning. En ljusshow, i och kring stenbrottet och knottfabriken, arrangerad av kooperativet Kulturlandskapet i samarbete med markägaren och studenter från HDK-design, blev starten för andra typer av arrangemang kring knottfabriken så som kulturvandringar och berättarkvällar. I anslutning till detta bildades en förening för att bevara byggnaden. Föreningen arbetar fortsatt med att restaurera, förvalta och förmedla historien om fabriken och miljön runt omkring. *Se G2.*

I 2

Jetbrända ytor i stenbrottet Hillern, Björneröd. *Se H2.* Jetbrända ytor saknar djupa borrhål och upplevs som "flammande" till skillnad från ytor brutna med borrh och krut som upplevs mer "ruggade".

I 3

Stenarbetare i Hjalmedalsbrottet, väster om Brastad. De står uppställda vid den ångdrivna kranen uppe i backen. Rälslan går ner till sjön och bolagets egen lasthamn. *Se J2.*

I 4

"Sola våttar" betyder sulade vantar på dialekt i Krokstrand, vid Idefjorden, där talet många gånger var mer likt norska än svenska. Förstärkningen ger skydd för händerna och hållbarhet vid till exempel lastning av sten. I brist på vantar kunde sockor träs över händerna vid lastning.

Gustavs brott i Lyse, Lysekils kommun. Här syns Gustav tillsammans med en besökande. Han var en duktig yrkesman som högg för Vilhelm Anderssons Stenhuggerier i Lyse. Gustav högg knott i hela sitt verksamma liv. Han utförde alla moment: från att ta ut berg, kila och spränga, till att hugga. Gustavs verktygslåda är bevarad och syns i *G4*.

I 5

Demonstrationståg på väg till Brastads järnvägsstation 1927 för att ta tåget vidare till 1:a majdemonstrationen i Lysekil. I spetsen går Hjalmedals musikkår. Pacifismen var stark. På banderollen står det "Fred aldrig mera krig".

Dansande tangopar. I Krokstrand, Strömstads kommun, tog en inflyttad generation fasta på myten om att tangon kan ha kommit till Sverige, via hamnen i Krokstrand. Berättelsen blev grund till dansfestivaler mellan 1999 och 2014. Stenlaster till Buenos Aires gick för övrigt från flera hamnar längs Bohuskusten.

I 6

Gränssten Norge/Sverige längs gränsen öster om Krokstrand, Strömstads kommun. Med svenska kungens, Karl XIV Johan, sigill 1835.

I 7

Spottkopp. I den här koppen spottas det inomhus. TBC var en sjukdom som spreds i de trångbodda hemmen. Den förekom ofta i kombination med stendammslunga, en typisk arbetsrelaterad sjukdom orsakad av den dammiga miljön. Mycket slem och blod kom upp. Folkets hus i Krokstrand, Strömstads kommun, har noterat "24 spottlådor" i sin inventarietförteckning för 1910. I ett Folkets hus på andra sidan fjorden hängde skyltar med uppmaningen: "Spyt ikke paa gulvet! Host ikke mot nogen!"

En bok från Krokstrands Folkbibliotek med titeln Bysantinsk kultur (i serien Världskulturen). Det fanns en läslust och bildningshunger bland arbetarna och boende på landsbygden, som inte hade andra möjligheter än folkskolan för att lära sig och att förstå världen.

Kil och bleck. Grundverktyg när en sten ska kilas isär.

J 1-7

J 2

Sodom i experimentell belysning. Vid Lahälla sydväst om Brastad. Representerar de nya kulturyttringar som äger rum i de gamla stenbrottsmiljöerna i dag. Teater, musik och konst. *Se J2.*

Ångkran i Hjalmedalsbrottet, väster om Brastad. I slutet av 1890-talet försägs stenbrottet med två ångkranar, huvudsakligen av trä. De sköttes av en kranmaskinist och en hjälpare. Med hjälp av kranarna lyftes stenblocken upp på vagnar som gick på räls ned till huggplatserna nere vid kajen.

J 3

Fallhammare i Knottfabriken i Lahälla, sydväst om Brastad. Här syns övre delen av hammaren som drevs

med remdrift och som med kraft faller ned på stenen som ska klyvas. Stendamm yrde och arbetsmiljön inne i knottfabrikerna var mycket ohälsosam. Ska-derisken för fingrar och händer var stor. *Se G2, F2.*

Stenhuggare i Klockebrottet på Malmön, Sotenäs kommun. Bilden är troligen arrangerad men har blivit ikonisk för den tidiga stenepoken. Flera moment för att bryta sten visas upp. Slägga svingas. Spett bänder ut stenblock som just skjutits loss ur berget med krut. Även barnen är representerade, med arbetsuppgiften att hålla borrar och kasta gatsten.

J4

Fallhammaren på spaltmaskinen i Lahälla. Den mejselformade fallhammaren skymtar, liggandes mot stället, ut mot kanten.

Träskor, funna i Missionsförbundets missionshus i Krokstrand, Strömstads kommun. Skorna låg dolda i golvet på utsidan av ingångströskeln. Kan tolkas som att man lämnar den profana världen och kliver in i en helig värld.

J5

Statens arbetslöshetskommission, ett blått märke, ofta förkortat AK. AK bildades av staten redan 1914 för att hjälpa arbetslösa i Sverige, framför allt med avlönat arbete. Lönen sågs ha varit usel. Under 1930-talet blev begreppet AK-arbete synonymt med 1930-talets depression och lågkonjunktur, särskilt inom stenindustrin där många stenhuggare anvisades AK-arbete.

J6

Verdandilogen Förgät mig ej bildades 1901 i Hjalmedal, väster om Brastad, på initiativ av stenhuggaren Charles Olsson. *Se G3.* Verdandi var en socialistisk nykterhetsloge. Här sitter medlemmarna på backen under sitt standar. Baksidan pryds av den ridande Verdandi. *Se A1.*

Rött standar. Svenska Stenhuggarförbundets avdelning 41, Björneröd, Strömstads kommun. Fackföreningen bildades 1898 och standaret är invigt 1901. Standaret är signerat I M, vilket är den kända fanmålerskan Ida Mellgren i Trollhättan. Det mäter 2,10 x 1,40 meter och är en målning på merceriserat kypertvävt bomullstyg. Framsidan visar den tidens typiska motiv: arbetsmiljön, inte verktygen. Miljön ska beskriva att man är en del av samhällsbygget. Baksidan har det klassiska handslaget mellan arbetare finklädda i kostym. Försäkringsvärdet var 350 kronor. Den 5 maj 1901 invigdes standaret med fest och tal. "Sådana stenhuggare som stå utom fackföreningen lämnas icke tillträde."

J7

K-stämplade Rikstväan. Den gamla landsvägen söder om Ljungkile, Uddevalla kommun, med raksatt smågatsten och mittsträng av mörkare sten är byggd mellan åren 1934 och 1935. En delsträcka på cirka 700 meter blev förklarad byggnadsminne 1998. Resenärer kan provköra och uppleva känslan av hur det var att färdas på stenlagda gator och vägar för.

Termos. Innan termos blev vanlig, kunde barnen ha till uppgift att springa till brottet med varmt kaffe åt far. Kaffet transporterades kanske i en bleckkast-rull eller flaska med överdragen strumpa. När termosen kom i bruk, hade troligen arbetarna fått matsalar att ta sin kafferast i.

Smeden Amadeus Olsson, i smedjan vid Sodom-brottet i Lahälla, sydväst om Brastad. Smedjan, med smeden, var stenindustrins nav. På kvällen gick stenhuggarna om smedjan och lämnade sina slöa mejslar i det personliga facket. På mornarna gick man samma väg och hämtade de nyslipade verktygen. Smederna hade hög status. Utan skickliga smeder kunde inte produktiviteten hållas uppe i stenhuggerierna. Slöa verktyg sänkte förtjänsten.

Städ att smida på, exempelvis vässa mejslar.

Ivan Dahlstrand. Konstsmed som välkomnades på 1980-talet av kvarvarande stenhuggare i Krokstrand, Strömstads kommun. Äntligen någon på orten som kunde vässa mejslar igen!

Flatkil och plurar. Används för att kila isär berg och block.

KARTA ÖVER GRANITKUSTEN

Granitpusslet och de två foldrarna, *Berättelser från Granitkusten* och *Motiven berättar* har producerats av den ideella föreningen *Granitkusten*.

Idén till ett pussel med granitens historia väcktes av Marianne Gillberg Wallner hösten 2020. Ulrika Malm är konstnären som skapat pusselbilden. Redaktionsgruppen som gjort bildurval och samlat berättelser till pusslet har bestått av: Marianne Gillberg Wallner, Lisa Börjesson Liljas, Karin Askberger och Carl Forsberg.

Pusslet och texterna har uppdaterats i samband med nytryck 2026.

*Använd QR-koden
för digital samt engelsk version av Motiven Berättar.*

For the English version, please use the QR-code above.

TACK TILL

LEADER
BOHUSLÄN OCH GRÄNSBYGD

I SAMARBETE
MED

